

Повідомлення

УДК 930:347.962(477)«711»«712»

П.Г. Радько

СТАНОВЛЕННЯ ОБРАЗУ СУДДІ В УКРАЇНСЬКІЙ ІСТОРІОГРАФІЇ

У статті розглядаються національні традиції формування та функціонування національної системи судової влади, розкривається в історіографічному контексті історичний та сучасний образ судді як носія державотворчих традицій українського народу.

Ключові слова: генеральний військовий суд, магдебурзьке право, межові комісари, суддя, українська історіографія.

Судова система кожної країни утворюється, як правило, на основі принципу поділу державної влади відповідно до функцій правосуддя та з урахуванням низки інших факторів: державного устрою, територіального поділу, правової системи країни, її історичних традицій тощо.

Відомо, що за княжої доби суд чинив сам князь, як верховний суддя краю, або ж його урядовці. Судова влада належала до основних прерогатив княжого уряду: обов'язок судити громадян уважався головним обов'язком володаря (князя), а урядовці заступали його тільки з відповідного вповноваження, не маючи власної судової компетенції. Найважливішим посадником з правом суду був тіун (вирник). У давньоруській літературі є низка нотаток про суддів і князів, які несправедливо судили і мзду приймали. Ці повчання, оригінальні або ж перекладені з грецької мови, застерігають судочинців, котрі діють несправедливо, без мелосердя: їм загрожує кара через суд Божий. У давнину навіть у побуті говорили: «Не имей себе двора близ княжа двора, не держи села близ княжа села: тивун бо яко (...) огонь от сухих дров (...) и рядовичи яко как искры. Аще от огня устережишися, то от искры не сможеш остеречься, не можеши уберець своего платья» («Моління» Даніїла Заточника) [1, с.68]. Тому не дивно, що до нас дійшло чимало свідчень про народні хвилювання, спрямовані проти суддів, тіунів, тисяцьких тощо, а також і проти князів, які їх призначали. Ці народні повстання зазвичай закінчувалися грабунком дворів суддів-кривдників.

Українська історіографія дає функціональну характеристику судовим особам козацької доби. Особлику увагу цій проблемі приділяли відомі вчені, зокрема Д. Багалій, М. Василенко, М. Владимирський-Буданов, Л. Грабина, І. Джиджора, А. Кістяковський, І. Крип'якеч, А. Лазаревський, Р. Лащенко, О. Левицький, Д. Міллер, В. Модзалевський, В. Мякотін, М. Слабченко та інші. Серед сучасних дослідників цю тему досліджують Я. Падох, А. Пашук, А. Скомороха й інші.

За законодавством і практичним його застосуванням у козацьку добу до виконання функцій допускалися лише ті старшини чи знатні міщани, які відповідали певним вимогам. Про покликання судових осіб знаходимо досить точні відомості в IV главі «Прав, по которым судится малороссийский народ», названій «О волностах и свободах малороссийских». Покликання на «винській чин в малороссийские старшини, по давнему високомонаршим грамотам

утвержденному обикновенію, волними голосами избирать» [2, с. 24]. Отже, панував принцип виборності. Та не в усій повноті. Після обрання, яке звалось «усмотреніє», треба було пройти «опреділеніє» на основі апробації вищої влади, тобто гетьмана. Дослідники зазначають, що у «Правах, по которым судится малороссийский народ» установлювався вік судді 25-70 років. Суддя мав бути гідним звання — заслуженим, сумлінним, грамотним, обізнаним з правом, народженим у законному шлюбі, чесним, стійким у словах і вчинках. Він повинен, як відзначалося в Литовському статуті, мати мудрість, поміркованість, любов та мужність. За Магдебурзьким правом до цих якостей ще додавались: наявність у судді страху божого, правдивості, поваги, вимогливості. Дослідники, спираючись на гетьманський універсал від 17 листопада 1760 року, зазначають, що дещо конкретизувалися вимоги до тих, хто міг займати посаду судді. Це мав бути «достойный, добросовестный, права ведающий и владение свое в том полку имеющий». Таким чином, суддею міг бути тільки землевласник, що постійно проживав в даній місцевості [3, с. 484].

Історики права зауважують, що за «Малоросійськими правами», на які так часто посилаються суди в документах, не допускалися до виконання судових функцій жінки, психічно хворі, німі й сліпі, прокляті, еретики, невірні, євреї, нехрещені, знеславлені. Суддями не могли бути люди убогі, оскільки «убогі... лакоми». Цим виразно визначався класовий критерій при виборі суддів. Судейські посади не дозволялося поєднувати з виконанням інших обов'язків. Однак не заборонялось поєднання адміністративної та судової влади. Тільки після реформи 1763 року земський суддя не міг займати інших посад [3, с. 484-485].

Дослідник Я. Падох указує, що від кандидатів на суддів вимагали також політичної благонадійності («добрії и в верности не подозрительнии»). Ця вимога дедалі набирала ваги з посиленням на Лівобережній Україні російських впливів. Із загальної засади «малоросійських посполитого звання людей ни в какіе чини не выбирать» впливала ще вимога шляхетності, себто приналежності до козацького стану. Але при міських, магістратських і ратушних судах ця засада не була чинна [2, с. 28].

Після «усмотренія та определенія», званого також «избранієм и произвожденієм в чин», суддя складав присягу. Заприсяження відбувалося за спеціально усталеною формою: «Я (имярек) обещаюся и клянуся всемогущим Богом пред Его святым Евангелієм, что которий чин комиссарскій дел межових по височайшей императорскаго величества милости приємля, к оному чину все, что по званію моему надлежит, исполнять верно, тчательно и праведно обещаюсь, а именно: в слушаніи от обоих сторон споров и сказок их и свидетельств людских, в деланіи нових и в поновленіи старых межей и купцов, и в записиваніи всего того, також и в протчих повераемых мне делах ничего болше не смотреть, токмо святой справедливости, не опасаясь гнева и погрозок ничіих, никаких же взятков не взимая, даров не принимая, ни на посули и обетници невзирая, но единого Господа Бога пред очима мяя, тою справедливостъ и правду Его святую сохранять должен буду, так мне Господи боже, помози. Аминь!» [2, с. 28].

Історики зазначають, що посада судді була у принципі досмертною. Але коли суддя ставав зовсім не здатним до виконання своїх обов'язків через старість, слабість або каліцтво, тоді його відправляли зі служби з пошаною і підвищенням чину. Збереглася згадка про уступлення з приводу старості Ніжинського полкового судді, на місце якого незабаром обрали нового. Також можна було позбавити судді його посади дисциплінарним чином: якщо він

скоїв якийсь значний поганий вчинок, зокрема коли судив несправедливо, упереджено й занедбував свої обов'язки, наприклад, коли тричі не прибував на місце спору. Суддя міг також сам зректися своєї посади [2, с. 31].

Обов'язки суддів, як зазначають дослідники, визначалися законами і практикою. Закон говорив, що судді повинні судити без гніву, ненависті, милості, приязні, страху, рішення виносити, додержуючись права, без тяганини, відповідно до обставин, доказів, кару визначати згідно з правом. Суддя не міг розглядати справу, де сам виступав стороною, а також справи сторін, які їм підпорядковувались, але мирову угоду прийняти від них могли. Судді при виконанні своїх обов'язків повинні бути тверезими. Почавши справу, суд мусив, не відкладаючи її, закінчити. Насправді судді не дотримувались цих вимог [3, с. 485].

Перший обов'язок судді є правосуддя. Цей обов'язок судити справедливо «за совість і по правах» був ще тому важливий, що суддя, який видавав, хоч би несвідомо, несправедливий присуд, був зобов'язаний сплатити покривдженій стороні всі її видатки і ще в додатку 12 рублів, а коли зробив це навмисне — повертав покривдженому правіж у потрібному розмірі. Якщо це траплялося часто, судді загрожувала смертна кара. «Инструкция гетмана Данила Апостола малороссийским судам...» передбачала кару тільки для суддів, що видали неслухний вирок із злими намірами [2, с. 31]. Отже суддя, судячи «по правах», був зобов'язаний, насамперед, застосовувати норми зобов'язуючого права, а у разі їх відсутності вишукувати відповідні норми інших християнських прав, нарешті, коли й тих бракло, судити за давнім звичаєм, тобто застосовувати норми звичаєвого права, що, зрештою, відповідає приписам Литовського статуту.

Українська історіографія розкриває права, котрими були наділені судді. Насамперед їм забезпечувалася винагорода. В другій половині ХУІ і першій половині ХУІІІ століть, коли функції правосуддя поєднувалися з адміністративними, лише ті судді, які були обрані на посади, утримувалися за рахунок військового скарбу або наділялися ранговими мастками. Всі інші, які входили до складу суду, за участь у правосудді встановленої винагороди не одержували. Проте участь у правосудді їм приносила прибуток. Майже в кожному присуді, особливо в другій половині ХУІІ століття і на початку ХУІІІ століття, з підсудних у кримінальних справах бралась «вина» (штраф) на користь членів суду. Після реформи 1763 року земських і підкоморських суддів винагороджували за рахунок сторін [4, с. 485].

Історики вивчали права, якими володіли судді. Так, зокрема, під час ведення суду вони мали окрему правну охорону. За зневагу судді зневажника чекало не менше від шести тижнів арешту, за поранення відтинали руку, за вбивство четвертували. Суддя мав право негайно реагувати на кожен випадок очорнення своєї честі, замах на здоров'я чи життя і міг безкарно навіть убити напасника. Всі присутні на розправі мусили слухатися судді. Важливим правом судді було збирання оплат за ведення справ. Сторона, на користь якої виконувалась розправа чи будь-яка чинність, була зобов'язана оплачувати хід справи. Ці оплати йшли переважно для судді, що й становило його винагороду за працю [2, с. 33].

Однією з важливих судових осіб був писар, якого обирали. Кандидат на цю посаду повинен був мати ті ж якості, що й суддя. Історики дослідили, що, крім того, серед судових осіб були ще до судової реформи так звані межові комісари, або межувальники. Спершу це були звичайні посланці від суду для розгляду на місці обставин спору за землю, а згодом функції їх поширились і вони стали називатися межовими комісарами. Їх було по одному при сотенних

правліннях та магістратах, по два — при полкових судах і по п'ять — при генеральному військовому суді. Це були виборні посади, й до межувальників ставились такі вимоги, як і до суддів. Крім того, вони повинні були добре знати межові справи. Зі створенням підкоморських судів посаду межувальників скасували [3, с. 486].

Історики права звертають увагу на не менш важливу судову особу, якою був возний. У другій половині ХУІІ і на початку ХУІІІ століть ця посада не передбачалась у новостворених судах. Обов'язки возного в той час виконували міські слуги, сотенні й полкові осавули. Згодом, коли козацька старшина відокремилась у шляхетську касту, було відновлено інститут возних. Возні мали чітко визначені обов'язки. Вони підпорядковувались відповідним судам і повинні були виконувати доручення суддів, зокрема вручати позови та інші документи, які їм подавали сторони, а також оглядати побої, визначати розміри збитків, засвідчувати різні незаконні вчинки (вирубання лісу, наприклад), установлювати заподіяну шкоду (випас трави, викошування посівів тощо). Якщо вчинено напад на будинок, поранено, побито або вбито, коли справу слід вирішувати без зволікань, возні на вимогу потерпілого, не чекаючи ухвали суду, мусили при двох свідках обслідувати, за яких обставин стався злочин. Огляд возного фіксувався у відповідному протоколі, котрий необхідно було без затримки разом із справою подати на розгляд суду. Крім того, в компетенцію возних уходило виконання судових постанов, зокрема вони робили так звану ув'язку майна, ґрунтів, передавали їх в інше володіння, стягали «головщину», «нав'язку» за каліцтво і безчестя, а також заподіяні збитки, судові витрати та ін. [5, с. 486].

Дослідник А.Й. Пашук зазначає, що всі названі особи були приналежними до багатой козацької або міщанської верхівки. Судді й писарі одержували досить високу плату — від 100 до 300 золотих у рік, а, крім того, в їх володіння обов'язково давали млини. Інші старшини і представники міщанства, які брали участь у розгляді справ у суді, мали також значні землеволодіння і наживалися на здійсненні правосуддя. Так, у першій чверті ХУІІІ століття неодноразово брали «вину належитую панскую» прилуцький полковий суддя Іван Нос, полковий писар Іван Васильович, городовий отаман Тимофій Бурка, війт Давид Давидович, бурмистр Григорій Лихопека [6, с. 487].

Особливо виразний класовий характер, навіть у порівнянні з полковими і сотенними судами, мав генеральний військовий суд. Як бачимо, формальні вимоги до судових осіб обов'язково супроводжувались основною вимогою — приналежністю до панівного класу.

Сьогодні дослідники порушують проблеми щодо конкурсного добору суддів, ураховуючи міжнародний і вітчизняний досвід, але передусім історичний досвід функціонування української судової вистеми на початку ХУІІІ століття, зауважені, наприклад, В. Кочубеєм: «...Але ж суддя плаче про те, «що сам присудив»,—і при тій радості став і сам пити, і нам велів по повній випити за здоров'я, а трохи згодом пив за здоров'я Дольської, так кажучи: «Вип'ємо за здоров'я княгині, її милості, бо є здатна та розумна пані, моя голубка!»— і так випив сам повну, наповнили також і ми. І потім тримав нас довго. Велячи випити і говорячи різні жартівливі речі. І хоча був відпустив нас додому, але знову від наших колес велів нас звернути і далі пити, а коли надто п'яні виявилися, тоді відпустив нас додому» [4, с. 427-428].

Звичайно, вічний ідеал владарюючих і сильних світу цього — суддя слухняний, керований, «ручний», а спосіб «приручення», мотиви слухняності при всій їхній різноманітності справляють негативний ефект. Принцип

«правосуддя здійснюється тільки судом», перетворюється на фікцію. Суддя — креатура іншої особи — явище ненормальне для суддівського корпусу, як і суддя — мздоїмець». Часи, коли посади судді, як і нотаріуса, відкрито продавалися, давно минули [3, с. 70]. Ще французький лексикограф П. Буаст зазначав: «Судові місця схожі на колючі кущі: вівця знаходить у них сховище, але не може вибратися з них, не залишивши там своєї шерсті» [3, с. 555].

Відповідно до міжнародних стандартів кандидати на посади судді повинні бути чесними та здібними особами, які мають добру підготовку з права. Вони мають рівні права доступу на посаду в суді. Особи, відібрані для судових посад, повинні мати високі моральні якості й здібності, а також відповідну підготовку і спеціалізацію в галузі права. З цього приводу грецький філософ Епіктет указував: «Не берися судити інших, доки сам не відчуєш себе гідним зайняти судейське місце» [6, с. 555]. Дослідники права акцентують увагу на тому, що будь-який метод підбору суддів мусить убезпечувати від призначення суддів за неправомірними мотивами. Тут не повинно бути дискримінації особи за ознаками раси, кольору шкіри, статі, релігії, політичних та інших переконань, національного чи соціального походження, майнового цензу тощо; однак вимога про те, щоб кандидат на юридичну посаду був громадянином відповідної країни, не повинна розглядатися як дискримінаційна [7, с. 70].

Прозорість призначення осіб на посаду суддів, на думку сучасних дослідників, має бути ключовим принципом процесу формування суддівського корпусу, внеможливлення будь-якого тиску чи впливу на цей процес гарантує, що претендент, котрий пройшов процедуру призначення на посаду, в подальшому не буде перейматися питанням, яким чином має компенсувати свої фінансові витрати, пов'язані із «спілкуванням» з відповідними органами, що мають право поставити кому у відомому вислові: «покарати не можна помилувати» або, адаптуючи вислів до вказаного питання щодо зайняття суддівського крісла, «призначити не можна відмовити».

Примітки

1. Яковенко Н. Нарис історії середньовічної та ранньомодерної України / Н. Яковенко. — [3-є вид. перероб. та розшир.]. — К.: Критика, 2006. — 584 с.
2. Падох Я. Грунтове судочинство на Лівобережній Україні у другій половині ХУІІ-ХУІІІ столітті / Я. Падох. — К.: Наукове товариство імені Т. Шевченка, 1994. — 196 с.
3. Пашук А.Й. Суд і судочинство на Лівобережній Україні у другій половині ХУІІ-ХУІІІ ст. (1648-1782) // Антологія української юридичної думки. В 6 т. / Редкол.: Ю.С. Шемшученко (голова) та ін. — Том 3: Історія держави і права України: козацько-гетьманська доба / Упорядники: І.Б. Усенко, Т.І. Бондарчук, О.О. Самойленко; [відп. редактор І.Б. Усенко]. — К.: Видавничий дім «Юридична книга», 2003. — С. 472-517.
4. Антологія української юридичної думки. В 6 т. / Редкол.: Ю.С. Шемшученко (голова) та ін. — Т. 3: Історія держави і права України: козацько-гетьманська доба / Упорядники: І.Б. Усенко, Т.І. Бондарчук, О.О. Самойленко; [відп. редактор І.Б. Усенко]. — К.: Видавничий дім «Юридична книга», 2003. — 587 с.
5. Тисяча років української суспільно-політичної думки: у 9 т. — Т. 3. — Кн. 2. — Остання чверть ХУІІ — початок ХУІІІ ст. / [упор., резюме, приміт. В. Шевчука]. — К.: Дніпро, 2001. — 576 с.
6. Борохов Э. Энциклопедия афоризмов: Мысль в слове / Э. Борохов. — М.: ООО «Издательство АСТ», 2003. — 714 с.
7. Скомороха Л. Конституційний добір кандидатів на посаду судді: міжнародний досвід і вітчизняні реалії / Л. Скомороха // Право України. — 2009. — №4. — С. 70-78.

Становление образа судьи в украинской историографии

В статье рассматриваются национальные традиции формирования и функционирования системы судебной власти, раскрывается в историографическом контексте исторический и современный образ судьи как участника государственного строительства в Украине.

Ключевые слова: *генеральный военный суд, магдебургское право, межевые комиссары, судья, украинская историография.*

The Formation of the Image of Judge in Ukrainian Historiography

In this article are considered National traditions of formation and functioning of system of judicial power are considered in this paper. Historic and modern image of judge as a participant of governmental construction in Ukraine is cleared up in historiography context.

Keywords: *Ukrainian historiography, judge, surveyors, General military court, Magdeburg law.*

Надійшла до редакції 9 листопада 2010 року

* * *

